

Maczelka Csaba

Dialógus, paratextus, polifónia – szempontok Thomas More művének értelmezéséhez

2016-ban volt 500 éve, hogy első kiadásában megjelent Thomas More (1478–1535) latin nyelvű klasszikusa, az *Utópia*,¹ amit a nemzetközi More-szakértők és utópiakutatók különféle rendezvények végeláthatatlan sorával ünnepeltek meg. Az évforduló Magyarországon is érezte hatását: a Central European University és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem szervezésében Budapesten tartott előadásokat és műhelyeket a mai angolszász utópiakutatás egyik legnagyobb alakja, Gregory Claeys, míg Czigányik Zsoltnak köszönhetően több, a magyarországi kutatásokat összefoglaló rövid közlemény is megjelent a szakterület legtekintélyesebb folyóiratában, a *Utopian Studies*-ben.² Nemzetközi beágyazottságunkat talán még ennél is markánsabban jelzi, hogy az európai utópiakutatókat tömörítő társaság, az *Utopian Studies Society* 2018-as konferenciájának helyszíne is Budapest lesz. More művének a kiélezett szakmai érdeklődésen is túlmutató irodalomtörténeti jelentősége ugyanakkor abban is jól tükröződik, hogy a könyv ma használatos és az eredeti cím finomságait sajnálatosan elfedő rövid címe nem csupán egy irodalmi műfaj nevévé, hanem a politikai spektrum minden szegletén használt, mármár elkoptatott zsurnalisztikai fordulattá³ és a populáris kultúra szerves részévé is vált (lásd például a 2013–2014-es, *Utópia* című, egy fiktívképregény-kézirat köré szerveződő sorozatot). A számadatok talán még ennél is beszédesebbek: az egyik legnaprakészebb More-bibliográfia

Maczelka Csaba (1981) – irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, maczelka.csaba@pte.hu

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-III kódszámú Új nemzeti kiválóság programjának támogatásával készült.

A szöveg a *Hungarian History of English Literature* című, készülő kiadványba szánt fejezet átdolgozott változata.

Mindenkori javaslataikért és segítségükért köszönettel tartozom Almási Zsoltnak, Balázs Mihálynak, Balázs Péternek, Czigányik Zsoltnak, Pintér Károlynak, Szőnyi György Endrének és Tota Péter Benedeknek.

¹ Teljes címe a legelterjedtebb, Kardos Tibor-féle fordításban: *Utópia: valódi aranykönyvecske, nem kevésbé üd- vös, mint amilyen mulattató a legjobb államformáról és az újonnan felfedezett Utópia, azaz Sehol nevezetű szigetről / írta a híres és ékes szavú Morus Tamás, nemes London városának polgára és főbírája*. Bp. 2011. A dolgozatban, ahol nem jelzem külön, ebből a fordításból idézek.

² Gregory Claeys számos utópikus szöveg és kézikönyv szerkesztője, szakíró, legújabban a disztópia mű- fajával foglalkozik (lásd Gregory Claeys: *Dystopia: A Natural History*. Oxford. 2016). Az említett közlemények: Czigányik Zsolt: *The Hungarian Translations of Thomas More's Utopia*. *Utopian Studies*. 27.2(2016). 323–332; Uő.: *Contemporary Utopian Studies in Hungary*. *Utopian Studies* 27.3(2016). 449–456.

³ A kifejezés olyan rendszerességgel tűnik fel Orbán Viktor beszédeiben, hogy az már szinte külön elemzésért kiált. Legutóbb év elején beszélt arról, hogy „Brüsszel egy utópia rabja lett” (több hírportálon megjelent 2017 janu- árjában), de a fogalom valójában már 2010-től az Európai Unió-ellenes retorika egyik alappillére nála. Ld. például Fritsz Tamás: *Utópia, valóság, konzervativizmus*. Magyar Nemzet Online. 2010. szeptember https://mno.hu/migr_1834/utopia_valosag_konzervativizmus-223664. A fogalom azonban ugyanígy előkerül például Mesterházy Attilánál ([http:// nol.hu/belfold/20131122-utopia_a_teljes_osszefogas-1427891](http://nol.hu/belfold/20131122-utopia_a_teljes_osszefogas-1427891)).

ezernél is több, az *Utópiával* foglalkozó tételt tartalmaz.⁴ Mindez azonban nem csupán egyetlen ember érdeme: More munkáját jellegzetesen kollektív humanista alkotásnak szokás tekinteni – a szerző legendásan jó barátságot ápolt a kor legnagyobb humanistájával, Rotterdami Erasmusszal, akinek Pesti Gábor, Sylvester János és Komjáthy Benedek munkásságán keresztül Magyarországon is jelentős hatást kifejtő görög Újtestamentum-kiadása először szintén 1516-ban jelent meg. Vagyis az *Utópia* az északi humanizmusnak abból a közegéből származik, amely a reformáció hajnalán nálunk is tudott érdemi eredményeket produkálni, és éppen emiatt feltűnő, hogy az Európa-szerte nagy hatást kiváltó mű kora újkori recepciója nálunk a legutóbbi időkig meglehetősen szegényesnek tűnt. A fentiek figyelembevételével a jelen tanulmány egyrészt röviden felvillantja a mű kiadástörténetével és nyugat-európai recepciójával kapcsolatos legújabb szakirodalmi megfontolásokat, majd az újabb eredmények alapján érintőlegesen kitér az erdélyi-magyarországi recepció kérdéskörére, és eközben szükségszerűen utal az utópiakutatás egyes ma domináns irányaira is. Mindezek alapján zárásul igyekszik az *Utópia* recepciójával és értelmezésével kapcsolatos, a további lehetséges kutatási irányokat is kijelölő szempontokat megfogalmazni.

A sokat hivatkozott 1516-os dátum valójában csak a mű első, löweni kiadására vonatkozik, amelyet hamarosan egy párizsi (1517), két bázeli (1518 márciusa/novembere) és egy firenzei (1519) kiadás követt.⁵ Ezek közül az utóbbit önálló hozzáadott érték híján az áttekintések jobbra kihagyják, míg a bázeli kiadások valamelyikét szokás a legautentikusabb, vélhetően More szándékait is még tükröző változatnak tekinteni.⁶ Mindkét bázeli kiadvány Johannes Frobenius (1460 k.–1527)műhelyében készült, aki a humanisták közkedvelt nyomdása volt, és igen közeli barátságot ápolt Erasmusszal (Újtestamentuma is ebben a műhelyben jelent meg). Az *Utópia* kollektív jellege érhető tetten abban a rengeteg, a szakirodalomban *preliminária* vagy *paratextus* terminussal illetett kiegészítő elemben, amelyek a különböző kiadásokban folyamatosan változó számban és összetételben veszik körül a főszöveget,⁷ azzal a céllal, hogy meghatározzák a szöveg befogadását a szövegen kívüli világban.⁸ A kor több tekintélyes humanistája

⁴ Romuald I. Lakowski: *International Thomas More Bibliography*. <http://www3.telus.net/lakowski/Utopib0.html>

⁵ A kiadásokról és fordításokról magyarul legrészletesebben ld. Balázs Mihály: *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus = Üö: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarianizmus 16–17. századi történetéről*. Kvár. 2016. 191–198.

⁶ A legalaposabb, az összes paratextust, angol fordítást és aprólékos jegyzetanyagot tartalmazó kiadás az ún. Yale-kiadás: Thomas More: *The Complete Works of St. Thomas More. 4. Utopia*. Szerk. Edward Surtz és Louis L. Martz. New Haven. 1965. Az ebben közreadott angol fordítás komoly kritikát kapott a híres történésztől, Quentin Skinnertől (ld. *Past and Present*, 38 [1967] 153–168). Újabb angol fordításban közli a szöveget az 1995-ös kiadás: Thomas More. *Utopia. Latin Text and English Translation*. Szerk. George M. Logan, Robert M. Adams, Clarence H. Miller. Cambridge 1995.

⁷ Balázs Mihály szerint az első kiadásban „dominál az a törekvés, hogy a Hythlodaeus által leírtakat valóságosan is létezőknek tüntesse fel”, míg a később kiadásokban „ez a tendencia lényegesen legyengül” (192.). Bár ezzel alapvetően egyetérték, fontosnak tartom megjegyezni, hogy némi ingadozás ezekben a későbbi kiadásokban is megfigyelhető – például a Balázs által is kiemelt, az elrelativizálást csúcsra járató második Morus-levél az 1517-es kiadásba ugyan bekerül, de mindkét 1518-as bázeli változathoz hiányzik. Vö. Balázs Mihály: *i. m.* 191–193.

⁸ Almási Zsolt: *Introduction = New Perspectives on Tudor Cultures*. Szerk. Almási Zsolt – Mike Pincombe. Cambridge 2012. 6. Ez megegyezik Gérard Genette paratextualitással kapcsolatos megállapításaival, amely az újabb szakirodalom szerint azonban túl éles határt rajzol a főszöveg és a kiegészítő elemek közé, illetve a közöttük való közlekedést leegyszerűsítve, egyirányúként és elsődlegesen a főszöveg előtt álló elemekre koncentrálna (a szöveg körül vagy utána állókkal nem annyira foglalkozva) ábrázolja. Ld. Helen Smith – Louise Wilson: *Renaissance Paratexts*. Cambridge 2011. 6–7.

tette oda a névjegyét Morus munkája mellé – az 1518-as kiadásban szerepel levél Erasmustól (melyet Frobeniusnak címez), de a jelentős francia jogtudós Guillaume Budé (1467–1540) vagy későbbi művében a híres, monográfiacímmé váló „magyar nyelvet írni kezdik” kifejezést használó elzászi humanista, Beatus Rhenanus (1485–1547) neve is felbukkan a kiadványban. Az utóbbi szerző tulajdonképpen már nem is az *Utópiához* ír kísérőszöveget, hanem a kötet második felében szereplő, a szakirodalom által szinte teljesen negligált, Erasmus és Morus epigrammáit tartalmazó szakasz felvezetését írja meg. A legteljesebbnek tekintett kiadás az előszószerű leveleken kívül tartalmaz még egy bevezető költeményt, egy térképet, egy ábrát az utópiai ábécéről, egy ezzel az ábécével írt költeményt a latin fordításával együtt, valamint további két, a főszöveg után elhelyezett latin nyelvű zárókölteményt. Bár ezek egy kicsiny része a magyar kiadásokban megtalálható, a mai napig nem készült olyan kiadás, amely az összes paratextust tartalmazná.⁹

A kísérőszövegek nagy száma, a létrehozásukban részt vevő tekintélyes szerzők, valamint az összeállításukba, átalakításukba fektetett energia ugyan egyértelműen mutatja, hogy a mű mögött álló humanisták nagyon fontosnak tartották ezt a szövegcsoportot, az egyébként roppant gazdag értelmezési hagyomány sokáig mégsem vett különösebben tudomást róluk, és figyelmét szinte kizárólag a két könyvből álló főszövegre összpontosította. Ez annyiban legalábbis megérthető, hogy már magának a főszövegnek a szerkezete is rengeteg kérdést vet fel, melyek közül az egyik legfontosabb problémakör az *Utópia* egymástól jelentősen különbözőnek látszó 1. és 2. könyvének a műfajosságát, illetve a két könyv egymáshoz való viszonyát érinti.

A második könyv a többé-kevésbé már a 17. századra műfajjelölővé váló *utópia* szó köznapi jelentésének megfelelően egy nem létező, bizonyos szempontokból ideálisnak képzelt állam módszeres leírását tartalmazza. A felosztás a korabeli utazási művekre emlékeztet: szó esik a sziget földrajzi adottságairól, városainak felépítéséről, a társadalmi viszonyokról (amelynek alapja, a magántulajdon eltörlése már az első könyvben is megjelenik), a munkarendről és a katonai berendezkedésről. Az utolsó szakasz Utópia vallási viszonyairól szól, mely két alapelv (a lélek halhatatlansága, az isteni providencia megléte) elő- vagy inkább leírásán kívül egy kifejezetten toleráns sokszínűséget mutat be, amit később sokan More fejére is olvastak, hiszen néhány éven belül az Angliában is terjedni kezdő protestantizmus kevésbé toleráns üldözője lett. A leírt intézmények és szokások nagy része a korabeli viszonyokhoz képest mindenképpen idealisztikusnak számít, ugyanakkor vannak megkérdőjelezhető vagy végletesen elszatirizált dolgok is – ilyen például az arany inverz felhasználása (például éjjeliedények és rabláncok készítésére) vagy a házasság intézményével kapcsolatos rendelkezés (ti. hogy a leendő férj egy „matróna”, a leendő feleség pedig egy „derék férfiú” társaságában meztelenül megnézheti a jövődöbelijét), ami egy évszázaddal később még Francis Bacon Új Atlantiszában is visszhangzik.

Míg a második könyv tehát nagyjából megfelel az utópia műfaji konvencióinak, az első ennél némileg zavarba ejtőbb. Itt ugyanis az ideális állam csak ritka előreutalások formájában jelenik meg, és helyette egy tipikus humanista dialógust olvashatunk, mely a korabeli társadalmi viszonyok kemény kritikáját fogalmazza meg.¹⁰ A dialógusban felmerül a halálbüntetés kér-

⁹ A különböző latin és nemzeti nyelvű 16–17. századi kiadások paratextusainak részletes áttekintését ld. Terence Cave: *Thomas More's Utopia in Early Modern Europe: Paratexts and Contexts*. Manchester – New York 2008.

¹⁰ A művet (és más kora újkori utópiákat) a dialógusirodalom kontextusában olvassa Chloë Houston: *The Renaissance Utopia: Dialogue, Travel and the Ideal Society*. Farnham 2014.

dése, a törvények igazságossága vagy igazságtalansága, de olyan konkrét, a korabeli Angliához kapcsolódó kérdések is előkerülnek, mint az éppen ekkor folyó, a gyapjúipar jövedelmezősége által hajtott bekerítések káros gazdasági-társadalmi hatásai. Mivel a dialógus egyik szereplője történetesen egy „Morus” nevű karakter, az olvasatok egyik meghatározó iránya valamiféle (ön)életrajzi megközelítést alkalmaz, ami már csak azért is logikusan hangzik, mert a dialóguson végigvonul a közösség és az uralkodók szolgálatának a kérdése, és a mű megírásának idején More éppen azon dilemmázott, hogy VIII. Henrik szolgálatába álljon-e. Mint tudjuk, a szerző végül Henrik udvarában egészen a lordkancellárságig vitte, ám amikor a király szakított Rómával, és új vallást alapított Angliában, ő lelkiismeretére hivatkozva nem volt hajlandó hűségesküt tenni, és 1535-ben kivégezték. A mártírsorsa nyomán kialakuló kultusz alighanem csak erősítette az életrajzi olvasat hagyományát, ennek a nagyon korai életrajzok mellett ékes 16. századi példája a részben Shakespeare-hez is kötött *Sir Thomas More* c. dráma.¹¹ Ez a kultikus megítélés, a mártírsors hangsúlyozása sokáig a modern életrajzokat is jellemezte; jó példa erre R. W. Chambers magyarul is elérhető monográfiája, amelyet a mai értékelések már a leegyszerűsítő, végletes életrajzok közé sorolnak. Egy viszonylag új kézikönyv szintén a „komoly” olvasatot erősíti, amennyiben az *Utópiát* Machiavelli főműve mellé helyezi mint a politikaelmélet egyik legfontosabb alapkövét.¹²

A szó szerinti értelmezés hagyománya azonban nem eredeteztethető pusztán az életrajzok hagiografikus jellegéből, sőt valójában már More idejében is kimutatható. A legismertebb példa a szinte betű szerinti olvasatra Vasco de Quiroga püspök (1470/78–1565) esete, aki a spanyolok újvilági terjeszkedése során az *Utópia* modelljét követve igyekezett telepékebe szervezni az őslakosokat Új-Spanyolországban. Quiroga története tulajdonképpen nem más, mint egy More előszavában ismertetett fiktív eset megvalósulása: Peter Giles-nek írt levelében a szerző szövegen belüli alteregójától tudjuk meg, hogy egy „kiváló férfiú, hivatásánál fogva teológus [...] izzik a csodás buzgalomtól, hogy elmeheessen Sehól országba [...] hogy vallásunkat, mely ott már szerencsésen meggyökerezett, tovább gyámolítsa és gyarapítsa”.¹³ Nyilvánvaló, hogy az előszóban az eset a szó szerinti olvasattal szembeni finom figyelmeztetésként szerepel, míg Quiroga példája arra utal, hogy a kortársak egy része erről a figyelmeztetésről nem feltétlen vett tudomást.

A fentiekben életrajznak is nevezett „komoly” olvasat ugyanakkor figyelmen kívül hagyja az ehhez az esethez hasonló beépített figyelmeztetéseket, és végletesen leegyszerűsíti az egész könyvre jellemző kétértelműséget. A monográfiájában az utópiák irodalmiságát vizsgáló és a 20. századi angol utópiaszerzők előtt Morus művére is kitérő Pintér Károly éppen az ilyen, az utópiák önnön fiktív jellegére figyelmeztető elemeket tartja a műfaj meghatározó jegyének, ezeket – Darko Suvin nyomán – az olvasót „elidegenítő” elemeknek nevezi. Szerinte azért van szükség ilyen megoldásokra az utópikus szövegekben, mert azok kettős narratív igényt próbálnak kielégíteni: miközben az ideális állam modelljének hitelességét erősítik, lényegében ezt a hitelességet ássák alá azzal, hogy a modell fiktív jellegét is igyekeznek

¹¹ A drámáról lásd Mészöly Dezső: *A detective story. Shakespeare és a Morus-dráma*. A Dunánál 1.2(2002). 72–80.

¹² R. W. Chambers: *Thomas More*. Ford. Nyilas Vera, utószó Kardos Tibor. Bp. 1971. *A Companion to Thomas More*. Szerk. A. D. Cousins és D. Grace. Madison-Teaneck 2009. 15. A kötet külön tanulmányokban tárgyalja a korabeli latin és a modern életrajzokat (lásd G. Marc'hadour és M. Ackland írásait).

¹³ A Quiroga-eset irodalmi szempontú értelmezését kínálja James Holstun: *A Rational Millennium. Puritan Utopias of Seventeenth-Century England and America*. New York – Oxford 1987. 1–7. Az idézet helye: More: *i. m.* 8.

leleplezni.¹⁴ Márpedig, ahogy az alábbi példák mutatják, Morus műve hemzseg az ilyen „ön-tagadó” elemektől.

Már maga a címben szereplő földrajzi név, a More által alkotott *utopia* szó is kiválóan illusztrálja a Pintér által ismertetett jelenséget, jóllehet ezt a fordítások (Kardos Tibornál „Sehol szigete”, Geréb Lászlónál „Seholsincssziget”) nem igazán tudják tükrözni. A latinul leírt görög szóösszetétel ugyanis etimologizálható úgy is mint *ou+topos*, vagyis a „hely” szó fosztóképzővel ellátott változata (≈sehol), de már Anemoliusnak a szöveg előtt álló, a magyar kiadásokból azonban rendre kihagyott rövid költeményében megjelenik egy másik értelmezési lehetőség: *eu+topos* (≈jó hely). Hasonló kettős szóalkotások (Kardos fordításában: *Száraz-folyó*, *Láthatatlan város*) sora igyekszik folyamatosan figyelmeztetni az olvasót a művet meghatározó alapvető kettőségre: miközben a „jó”, vagyis az ideális államról szól, azt is egyértelműen elmondja, hogy annak helye: „sehol”. Budé saját levelében pedig az „Udepotia” (~sohahely) kifejezés használatával temporális értelemben is megkérdőjelezi a hely létezését, sőt azt is explicit módon leírja, hogy boldog körülményei miatt a sziget kivételesen szerencsés, feltéve, „ha hihetünk” Hythlodaeus szavainak.¹⁵ Szorosan összefügg mindezzel az, hogy az útikönyvekre emlékeztető mellékletekkel is baj van, a térkép ugyanis nem felel meg a szövegben szereplő földrajzi leírásnak, de már önmagában a leírás is problémás, annak adatai ugyanis nem teljesen következetesek. Ha mindehhez a levelekben folyton felbukkanó további elidegenítő megoldásokat is hozzávesszük, könnyen beláthatjuk, hogy a komoly társadalomfilozófiai mondanivaló mellett a szövegben folyamatosan tetten érhető egy szatirikus szál is. Ez a kettőség ugyanakkor nagyban összefügg a választott formával. Ha ugyanis a két könyvet a második könyv dominánsan narratív jellege ellenére is dialógusként olvassuk, azt láthatjuk, hogy az szinte teljes mértékben megfelel a humanista dialógusnak a csak a 16. század derekán, itáliai szerzők tollán megszülető elméleti ideáljának, mely mindenekelőtt a platóni dialógust tartotta követendő példának.¹⁶ Ezt a filozofikus dialógus műfajt ugyanakkor Morus nagyon hatásosan és szinte észrevétlenül egészíti ki a lukianoszi szatirikus dialógus hagyományával, amely Erasmusnak is kedvelt műfaja volt, a két hagyomány közötti különbséget önreflexív szatirikus dialógusban (*Akit ketten vádoltak*) tárgyaltó szír műveit közösen is fordították.

A kettőség fenntartásában a narrátornak, az Utópia szigetéről beszámoló Raphael Hythlodaeusnak (Kardosnál: Csupatűz Rafael) is meghatározó szerepe van. Ő az első könyvben még csupán a dialógus domináló résztvevője, ám a második könyvben lényegében egy dialogikus lezárást tartalmazó prózai útikönyv narrátorává válik. Szerepe azért is kulcsfontosságú, mert ha az első könyvben folyó dialógust közelebről szemügyre vesszük, akkor annak több helyén is azonosíthatunk egy olyan, hangsúlyozottan önreflexív gondolatmenetet, amely az ideális államról szóló fejtegetésekkel párhuzamosan fut. Ez a másodlagos szál azzal foglalkozik, hogy elméleti elképzeléseinket hogyan lehet, hogyan kell a megfelelő célközönség

¹⁴ Pintér Károly: *The Anatomy of Utopia. Narration, Estrangement and Ambiguity in More, Wells, Huxley and Clarke*. Jefferson – London 2010. 38–41.

¹⁵ Surtz-Martz szerk.: *The Complete Works 4.*, 10. Az Udepotia szó eredeti szövegkörnyezetében: „VTOPIA vero insula, quam etiam VDEPOTIAM apellari audio [...]” Ugyanebben, az Utópia/Udepotia kivételes helyzetét tárgyaló mondatban, zárójeles betoldásként szerepel a „si credimus” kitétel. Ennek fontosságáról ld. Richard S. Sylvester. *SI HYTHLODAEO CREDIMUS”: Vision and Revision in Thomas More’s “Utopia*. *Soundings* 51.3(1968). 272–289. Az Eutopia szó a 20. oldalon jelenik meg: „Eutopia merito sum uocanda nomine.”

¹⁶ A dialógus 16. századi itáliai elméleteiről lásd Jon R. Snyder: *Writing the Scene of Speaking: Theories of Dialogue in the Late Italian Renaissance*. Stanford 1989.

részére kommunikálni, és ennek kapcsán hangzik el Morus egyik sokat idézett mondata, amely nyilvánvalóan egyfajta kulcs az *Utópia* olvasásához is:

„De van a filozófiának egy gyakorlatibb fajtája. Ez ismeri a maga színpadát, alkalmazkodik hozzá, harmonikusan és bájjal [concinne & cum decoro] játssza el szerepét az éppen játszott színdarabban. [...] Nem kell merőben szokatlan beszédek [insuetus et insolens sermo] beléjük sulykolni, mikor tudod, hogy más a meggyőződésük, és nem hatsz reájuk. Kerülő úton azt kell megkísérelned, arra törekedj, hogy amennyire tőled függ, mindent a legjobb tudásod szerint tégy, és amit nem tudsz jóra fordítani, legalább kevésbé legyen rossz.”¹⁷

A kiemelt latin kifejezések, a „meghitt beszélgetés”, a „szokatlan beszéd”, az „iskolás bölcsélkedés”, a „gyakorlatibb bölcsészet” és hasonló kifejezések a beszélgetés szó (sermo/ colloquium) folytonos használata alapján egyértelmű, hogy az államelméleti mű poétikai vonulata rejtettségében is hangsúlyos.¹⁸ Ha ehhez az előszó verses betéite is hozzávesszük, akkor a kép még érdekesebbé válik. Anemolius hatsorosa a legfontosabb ebből a szempontból, mely Morus könyvét Platón államához hasonlítja:

„A régiek Utópiának vagy Seholnak hívtak, elszigeteltségem miatt. Most azonban Platón államával vetekedek [aemulo], talán felül is múlom azt. Mégpedig azért, mert amit ő szavakban felvázolt, egyedül én mutattam meg [praestiti] emberekkel, eszközökkel és a tökéletesnél is jobb törvényekkel. Méltán hívhatnak hát engem Eutopiának vagy Boldogországnak.”¹⁹

A versben felbukkanó, nyilvánvaló retorikai-poétikai konnotációval rendelkező kifejezések önmagukban is érdekesek, de különösen izgalmassá teszi őket az, hogy a csak magyarázni képes filozófia és az ábrázolási képességgel is bíró irodalom különbségét nem sokkal később az első jelentős angol nyelvű poétikai értekezés (Sir Philip Sidney: *A költészet védelme*, ~1579) fejt ki bővebben. Ráadásul a híres, apológiájában röviden a magyar históriás énekekre is utaló udvaronc éppen az *Utópiát* használja e gondolat illusztrálására.²⁰

Mindezek alapján belátható, hogy ha az *Utópia* első és második könyvét a paratextusokkal együtt olvassuk, akkor vegytiszta utópia helyett legfeljebb egy elrelativizált ideálisállam-moddelt kapunk, amelyben a komoly társadalomfilozófiai gondolatok mellett folyamatosan fut egy szatirikus, önmagát megkérdőjelező, kifejezetten önreflexív poétikai szál is. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettőség a művet övező gazdag szakirodalmat is alapvetően, mind a mai napig meghatározza: a 20. század első felében domináló, a szöveg társadalomelméleti aspektusaira fókuszáló véleményekkel szemben C. S. Lewis az *Utópiát* nagyon markánsan fogalmazva könnyed szellemi játékként közelíti meg, míg R. C. Elliot az életrajzi érdekű olvasatok helyett az utópia szatirikus eredetének a vizsgálatát propagálja.²¹ A másik végletre példa a koncentráltan a 16–17. századi angol utópiákkal foglalkozó egyik első monográfia szerzője, J. C. Davies, aki élesen elválasztja a Moruséhoz hasonló, komoly problémákra komoly megoldási javaslato-

¹⁷ Morus: *i. m.* 48–49.

¹⁸ A kiemelt terminusokról és azoknak az 1965-ös kiadáson belüli problémás fordításáról lásd Jean François Vallée: *The Fellowship of the Book: Printed Voices and Written Friendships in More's Utopia* = Dorothea Heitsch és J. F. Vallée szerk.: *Printed Voices: The Renaissance Culture of Dialogue*. Toronto 2004. 42–62.

¹⁹ Saját prózafordítás az említett Yale-kiadás angol verziójának figyelembevételével.

²⁰ Erről lásd például Scott D. Evans: *A "Divine Consideration": Utopia in Sidney's Defence of Poetry*. Moreana 33 / 125 (1994).

²¹ Robert C. Elliott: *The shape of utopia: studies in a literary genre*. Chicago 1970. Lewis véleményét lásd például a 20. századi vélemények hasznos antológiájában, William Nelson szerk.: *Twentieth century interpretations of Utopia: a collection of critical essays*. New Jersey 1968.

kat kínáló műveket az „ideálistársadalom-irodalom” egyéb műfajaitól.²² Minthogy e kettőség már a recepció kezdetén megfigyelhető, felszámolása vélhetően nem lehetséges, de talán nem is szükséges.

Figyelmünket a könyv utóéletére fordítva, az *Utópia* kiadástörténete alapján egyértelmű, hogy More műve nagyon gyorsan széles körű ismertségre tett szert. Bár a More és VIII. Henrik közötti ellentét és a szerző mártíromsága miatt az uralkodó 1547-es haláláig újabb latin kiadások nem jöttek ki, 1548-tól 1650-ig a mű összesen 15 kiadást ért meg Európa különböző pontjain.²³ A latin kiadások érdekessége a koncentráltság, amely már az alábbi listán is megfigyelhető:

Bázel, 1563, 1 kiadás,
 Wittenberg, 1591, 1 kiadás,
 Frankfurt-am-Main, 1601, 1 kiadás,
 Milánó, 1620, 1 kiadás,
 Löwen, 1548, 1 kiadás, 1565–6 között 4 kiadás,
 Köln 1555, 1629, 2 kiadás,
 Amszterdam, 1629, 1631, 2 kiadás,
 Hanau, 1613, 1619, 2 kiadás.

A koncentráltság nemcsak abban látszik, hogy a legtöbb helyen egynél többször jelenik meg a könyv, hanem abban is, hogy a különböző nyomdák és nyomdászok között a legtöbb esetben kimutatható valamilyen rokonsági vagy üzletlátsói kapcsolat. Más szempontból érdekes számunkra az 1601-es frankfurti kiadás, annak kiadójánál, Johannes Saurnál ugyanis éppen ebben az időben volt korrektor Szenczi Molnár Albert. A gyorsaság a nemzeti nyelvű fordítások megjelenésére is jellemző: ezek közül az első egy kiugróan korai német fordítás, mely rögtön felhívja a figyelmünket egy érdekes, áttételesen a magyar kiadásokat is érintő problémára. Ez az 1524-es bázeli kiadvány ugyanis csupán a második könyvet tartalmazza, és a paratextusok egy részét is elhagyja, egyértelműen rámutatva arra, hogy a két könyv viszonya már a kortársak szemében is problémás kérdés volt. A kiadvány arra a jelenségre is korai példát szolgáltat, hogy a paratextusok egy része fokozatosan kikopik: míg a térkép és az ábécé általában marad, a levelek közül More előszószzerű levele mellett a többi szerepeltetése meglehetősen ritka és esetleges, és ez a 20. századi magyar kiadásokra éppúgy igaz, mint a gyorsan megjelenő olasz (1548), francia (1550) és holland (1553) fordításokra is.

Különösen érdekesek az angol fordítás elkészültének bizonyos körülményei, hiszen abban az angol irodalomtörténet során később nagy népszerűsége szert tevő műfaj első angol nyelvű leképeződését láthatjuk. A fordítás készítője Ralph Robinson (1520–1577), és nagyon fontos a két kiadás dátuma: 1551 és 1556. Míg az első kiadás VI. Edvárd uralkodása (1547–1553) és így az angliai protestantizmus első virágzása alatt jelent meg, a második kiadás már arra a rövid időszakra esik, amikor I. Mária (1553–1558) a kibontakozó protestantizmussal szemben erélyesen igyekezett visszatérni a katolikus hitre. A két kiadás miliője közötti drasztikus különbség a fordításban nem, a paratextusokban azonban annál inkább érzékelhető. Az első kiadás William

²² J. C. Davis: *Utopia and the Ideal Society: A Study of English Utopian Writing 1516-1700*. Cambridge 1981, különösen az első fejezet (*Utopia and the ideal society: in search of a definition*, 11–40).

²³ Az általam ismert legrészletesebb áttekintés (a már említett Cave-féle kötet) 1650-ig vizsgálja a kiadástörténetet. A kiadások és a fordítások ügyében is erre a munkára támaszkodtam; mely a paratextusok változásairól is részletes áttekintést nyújt.

Cecilhez (1520–1598) szóló ajánlásában Robinson úgy nyilatkozik, hogy szeretné ő is, a maga szerény képességei szerint, More könyvének a fordításával elősegíteni a „commonwealth” éppen lázasan, mindenki által támogatott ügyét. A könyvről szólva sajnálkozik rajta, hogy egy ilyen páratlan elméjű és utolérhetetlen tanultságú szerző nem is annyira tudatlanságból, mint inkább csökönységéből fakadó vakságában nem volt hajlandó felismerni „Isten szent igazságának fényét”.²⁴ Ilyen vakmerően katolikusellenes kitévelt a második kiadásban természetesen nem lehetett már szerepeltetni, így ott az eredeti előszó lényegesen leegyszerűsített változatát kapjuk, melyben a fordító mentegetőzik az akarata ellen kiadott első kiadás miatt, és nyilvánvalóan az aktuális valláspolitikai kontextusra is utalva, Terentius alapján javasolja, hogy ha nincs szerencsénk a kockajátékban, akkor legalább a legkisebb kárra kell törekednünk.²⁵ A kiadástörténet mellett ez az epizód is jól példázza, hogy a paratextusok a kor konvencióinak megfelelően kulcsfontosságú szerepet játszanak a mű nagyközönség felé való orientálásában.

Az angol fordítás másik fontos jellemzője, hogy jól láthatóan egy teljesen más típusú réteget próbál megszólítani, mint az eredeti, a legnevesebb humanisták kezéből származó, pallérozott nemzetközi olvasóközönségnek szánt latin változat. Jóllehet a szöveg – mindenekelőtt Cecil alakján keresztül – kapcsolódik a kor angol protestáns szellemi elitjéhez és e kör kulturális tevékenységéhez (ahogy azt kissé talán egyoldalúan Chloë Houston is kiemeli monográfiájában), Robinson arról is egyértelműen nyilatkozik, hogy célja a „hasznos és gyönyörködtető” munka közvetítése a latinul nem tudók részére.²⁶ Jól kiegészíti Terence Cave ezzel kapcsolatos megfigyeléseit egy ugyanebből az időszakból, de más típusú kiadványból származó utalás: Richard Sherry 1555-ben megjelent kétnyelvű retorikatankönyvében már More művével illusztrálja a *topothesia* fogalmát, mely definíciója szerint az az eset, „amikor leírást nyújtunk egy olyan helyről, amely tulajdonképpen nem létezik”.²⁷

A tankönyvi használat és a latinul nem tudóknak szánt fordítás szépen illusztrálja azt a 16. században kibontakozó angol nemzeti nyelvű irodalom fejlődéstörténetébe jól illeszkedő folyamatot, melynek során az eredeti, latinos nemzetközi humanista közegekből származó mű és műfaj meghonosodik az angol nyelvű irodalom világában. A mű korai imitációi képezik e folyamat első lépcsőfokát: Lyman Tower Sargent alapvető, az angol utópikus hagyományt áttekintő bibliográfiájában viszonylag későn, az 1570-es évek végén kezdenek el megjelenni az első angol nyelvű imitációk.²⁸ Egészen biztos, hogy a fordítás és ezen első hullám szövegei között e viszonylag feltérképezetlen területen található még további, az *Utópia* legalább részleges hatását tükröző művek, de a bibliográfiájában jelzett szövegcsoport az előzmények ismerete nélkül is nagyon látványos, jól elkülönülő szigetet vagy az egyik leghosszabb utópikus monográfiát jegyző Manuel testvérek terminusát használva „utópikus konstellációt” alkot.²⁹ Három szerző művei tartoznak ide, és összeköti őket a kifejezetten (címlapokon, alcímekben) hangsúlyozott dialógusos forma és a kétkönyves szerkezet, amely a piaci siker mellett talán az eredeti modell követésére is utalhat:

²⁴ Susan Bruce szerk.: *Three Early Modern Utopias: Utopia, New Atlantis, the Isle of Pines*. Oxford 1999. 146.

²⁵ *I. m.* 3–4, 145–148.

²⁶ Houston: *i. m.* 42; Cave: *i. m.* 88–89.

²⁷ Richard Sherry. *A treatise of the figures of grammer and rhetorike [...], sette foorth by Richarde Sherrye Londonar*. London 1555. Fol. xlvii^r. (STC (2nd ed.) 22429.)

²⁸ Lyman Tower Sargent. *British and American Utopian Literature: 1516-1975*. New York 1988. 1–2.

²⁹ Frank E. Manuel – Fritzie P. Manuel: *Utopian Thought in the Western World*. Cambridge MA. 1979. 13.

1. [Thomas Nicholls:] *A pleasant Dialogue. betweene a Lady called Listra, and a Pilgrim*, 1579, folytatása ugyanabban az évben.

2. [Thomas Lupton:] *Siquila. Too Good to Be True*, 1580, folytatása: 1581.

3. Philip Stubbes: *The Anatomie of Abuses [...] in a verie famous ISLANDE called AILGNA*, 1583, folytatása ugyanabban az évben.

E szövegcsoport részletes tárgyalására itt sajnos nincs mód, de annyit legalább ki kell hangsúlyozni, hogy a szövegekben az Erzsébet-kori utazási irodalom konvencionának megfelelően a fiktív hely mindig a korabeli, általában a protestantizmus ügyével összefüggő kérdések óvatosan kritikus tárgyalásának a lehetőségét teremti meg. Az első két esetben ez hagyományosan, egy vagy több pozitív ellenpélda felmutatásával történik meg, ám az utolsó műben a könnyen azonosítható Ailgna már inkább az angliai viszonyok kevéssé eltávolított, negatív leírását szolgálja, így voltaképpen akár (az egyik első) disztópiának is tekinthető. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a három szöveg műfaját: a szakirodalomban sokáig hanyagolt Tudor dialógus korabeli népszerűségének is kiváló példája ez a három szöveg.³⁰

A 16. század végére tehát több fontos változás is lezajlik az utópia műfajának történetében. Egyrészt megjelennek az első angol nyelvű imitációk, amelyek a kor polemikus irodalmának egy sajátos szegmensét képezik, másrészt kialakul a műfaj polarizációja, vagyis megjelenik az első negatív szemléletű utópia is. A következő, viszonylag nagy hatású, európai közönségnek szánt mű szerzője, a nálunk inkább imádságoskönyvek szerzőjeként ismert, az 1640-es években Miltonnal is polémiába bonyolódó Joseph Hall (1574–1656) könyve pedig lényegében a korábbi hagyomány összegzésének tekinthető. A *Mundus alter et Idem* (1605) ugyanis eredetileg latinul íródik, kiemelten fontosak benne az esetenként a dialogikusságot kiemelő kísérőelemek, és benne More szatirikus hangneme ötvöződik az 1570-es, 1580-as években megjelenő dialógusok komoly, explicitebb társadalomkritikai hangjával. Vagyis, különösen ha a mű gyorsan megjelenő, jelentősen átdolgozott angol fordítását is figyelembe vesszük, akkor a 17. század elejére a műfaj az angol irodalom szerves részévé válik, ugyanakkor azonban a latin irodalmi kultúrában is tovább hat.

Ezek után talán nem meglepő, hogy a magyarországi recepció tekintetében e hagyomány latinosa a meghatározó, és emiatt az *Utópia* első, Kelen Ferenc által készített magyar fordítására egészen 1910-ig várni kell. Ezt követi néhány évtizeddel később Geréb László 1937-es szemelvényes fordítása, míg az első teljes fordítás 1943-ban jelent meg, és Kardos Tibor nevéhez fűződik.³¹ A fordítás európai nyelvekhez képest megfigyelhető feltűnő megkésettisége nyilvánvaló módon összefügg azzal, hogy a mű latin nyelven viszont már a 16. század óta kimutatható módon hat a magyar irodalomra is. Néhány évtizede Hajós József³² még csak közvetett nyomokban és viszonylag későn tudta kimutatni ezt a hatást, ám ma már tudjuk, hogy az 1516–1518 között Bécsben tanuló Hacskai Márton nagyváradi prépost könyvtárá-

³⁰ A huszadik század második felében kezdődik meg a Tudor dialógus szakirodalmi rehabilitációja, majd az 1990-es évek végére, főként az itt említett dialógusokat is röviden érintő Judith Deitch munkáiban már az ezen túlmutató feldolgozás igénye is érezhető. Az egyik első, a rehabilitációt már elvégzettnek tekintő, de kiváló historiográfiai áttekintést is nyújtó monográfia: Antoinina Bevan Zlatar: *Reformation Fictions: Polemical Protestant Dialogues in Elizabethan England*. Oxford 2011. Külön érdeme a könyvnek, hogy a „polemikus dialógus” műfajának a vizsgálata során a kontinentális reformációs dialógus hagyományát is figyelembe veszi.

³¹ A fordítások friss áttekintését nyújtja Czigányik: *The Hungarian Translations of T. More's Utopia*.

³² Hajós József: *Thomas Morus hatásáról = Uő: Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Kriterion, Buk. 1999.

ban már a megjelenés idején meglehetett az *Utópia* egyik bázeli kiadása.³³ Újabbán Balázs Mihály dolgozatai igazolták friss adatokkal, hogy a szöveget nem csupán a könyvjegyzékekből rekonstruálható módon ismerték, hanem esetenként nagyon is termékenyen felhasználták.³⁴

A recepció leglátványosabb mozzanata kétségtelenül ez a Balázs által részletesen elemzett mozzanat, melynek során a humanista felkészültségét az erdélyi unitáriusok szolgálatába állító görög exuláns Jacobus Palaeologus (1520 k–1585) *Tizenkét napi keresztény tanítás* című, a morusi-erasmusi dialógushoz hasonló katekizmusában nem csupán szerepel egy, az Újvilágot ismerő, Telephus nevű indián, de az az indián az őshazája vallásáról beszélve szinte szó szerint azt mondja el, amit az *Utópia* utolsó, a vallásról szóló fejezetében olvashatunk:

„A mieink a felkelő napot imádták, nem mintha szerintük a nap maga lett volna Isten, hanem az örvendett legnagyobb tiszteletnek, aki a napot küldi, hogy láthassunk, és meg tudjuk különböztetni, mi van a lábunk előtt. [...] Megvolt a holdnak és a tűznek is a saját kultusza, és áldozatokat szenteltek nekik, olyasmit, ami becses volt az ottani emberek szemében, voltak szoborbrázolások és festett képek, melyeket ki-ki otthonában tisztelt” (Palaeologus: *Földi és égi hitviták*, 44.).³⁵

A Palaeologusnál olvasható szó szerinti átvétel, és a szövegben megfigyelhető további párhuzamok látványosan igazolják, hogy az *Utópiának* már a 16. században is aktív recepciója figyelhető meg nálunk. Bár az Angliában ígéretes irodalmi karrierbe kezdő, sajnálatosan fiatalon elhunyt neolatin költőnk, Budai Parmenius István származása és korai oktatásának színtere mind a mai napig erősen vitatott (egyre kevesebben támogatják már Klaniczay Tibor elképzelését, aki a kolozsvári antitrinitáriusokhoz kapcsolta volna a szerzőt), az szinte biztosnak látszik, hogy valahol, valamikor – felkészültsége alapján minden bizonnyal már peregrinációja előtt – ő is találkozott az utazási irodalom műfajával, és talán magával az *Utópiával* is.³⁶ Újabbán pedig Zrínyi Miklósnál is nagyon izgalmas Morus-utalásokat azonosítottak.³⁷ A recepciót illető vizsgálatok ugyanakkor nem feltétlen foglalkoztak például azokkal a kiadványokkal, amelyekben Morus műve antologizálva jelenik meg, mint például az *Amphitheatrum sapientiae Socraticae joco-seriae...* című, 1619-ben Hanauban kiadott válogatás, amely az *Utópiát* is tartalmazza.

Mindezen új eredményeket Hajós adataival összeboronálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szöveg lényegében a 16. századtól folyamatosan jelen van irodalmunkban, még ha e jelenlét feltérképezettsége még aligha tekinthető teljesnek. A recepcióra vonatkozó további adatok nélkül csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy a korabeli közönség mennyire volt fogékony a mű többszólamúságára, illetve a komoly és a szatirikus szál finom váltakozásaira. Túl rózsásnak azonban aligha képzelhetjük a helyzetet. Ahogy arra Balázs

³³Erről lásd Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged 1991. 42.

³⁴Balázs Mihály: *i. m.*, illetve Uő: *Thomas More és a magyarok. = Uő: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarianizmus 16–17. századi történetéről*. Kvár. 2016. 317–322,

³⁵Jacobus Palaeologus: *Földi és égi hitviták. Válogatás J. P. munkáiból*. Ford. Nagyillés János, vál., előszó, jegyz. Balázs Mihály. Bp.–Kvár 2003. 44.

³⁶Erről legújabbán lásd Stróbl Erzsébet megjelenés alatt álló dolgozatát, aki inkább református háttérrel sejt Parmenius mögött. Stróbl Erzsébet: *A Vision about Queen Elizabeth's Role in Colonizing America: Stephen Parmenius's De Navigatione (1582)*. Megjelenés alatt a Palgrave kiadó *Queenship, Colonization, Piracy, and Trade during the Early Modern Period (1500–1800)* c. kötetben. Köszönöm Stróbl Erzsébetnek, hogy rendelkezésemre bocsájtotta a kéziratot.

³⁷Kaposi Krisztina: *Zrínyi-paratextusok*. Első Század. 11.3(2012). 413–446.

Mihály is emlékeztet, Palaeologus említett munkája és másik fontos fikciós műve, a *Disputatio scholastica* (Skolasztikus hitvita) is „olyan eljárásokkal él, s olyan műfaji tradícióhoz kötődik, amely egyáltalán nem megszokott az európai protestantizmus irodalmában”.³⁸A Palaeologusnál megfigyelhető, a fikciós finomságokra érzékeny, termékeny recepció alighanem egyedülálló jelenség korabeli irodalmunkban. Ám ahogy az újabb eredmények is sugallják, van még tenni-való ebben az ügyben, vagyis arra is van még némi haloványan pislákoló remény, hogy ebben az ügyben Palaeologus nem a kivétel, hanem sokkal inkább a szabály.

Dialogue, Paratext, Polyphony – Points of View for the Interpretation of Thomas More’s Works

Keywords: Thomas More, utopia, paratext, dialogue, Unitarian literature

This paper offers a brief look at some of the more recent research trends concerning the interpretation of Thomas More’s masterpiece, the 500-hundred-years old *Utopia*. First, it reviews the history of the first editions, and in connection with it, discusses the paratextual elements surrounding the text, which reflect the ambivalence so characteristic of the utopian genre (simultaneously reinforcing and questioning the fictional framework). These elements, and especially the verse pieces among them, are characterised by an intense presence of self-reflectivity, which the paper also identifies in the main text. For the text, written in a dialogue form informed by both the Platonic and the Lucianic tradition, reveals – besides the actual topics discussed (best form of state, laws, etc.) – a debate about the genre and methodology of the discussion itself. The discussion of this self-reflexive thread is followed by the question of the Transylvanian-Hungarian reception of *Utopia*, together with certain aspects of the European transmission. The novel results concerning the regional reception are complemented with considerations for further research.

³⁸Balázs M.: *Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla*. = Uő: 175.